

Samen mooi wonen in Houwerzijl

Advies voor *Houwerzijl 2025*

Hanzehogeschool Groningen
University of Applied Sciences

Kenniscentrum
Gebiedsontwikkeling NoorderRuimte

Hanzehogeschool Groningen
University of Applied Sciences

Kenniscentrum
Gebiedsontwikkeling NoorderRuimte

Waarde(n)volle ruimte!

Samen mooi wonen in Houwerzijl

Advies voor *Houwerzijl 2025*

In opdracht van
Gemeente De Marne en Vereniging Dorpsbelangen Houwerzijl
Hanzehogeschool Groningen
Kenniscentrum Gebiedsontwikkeling *NoorderRuimte*
Drs. Jannie Rozema
Drs. Olga Bouter
Ir. Andries van den Berg
Januari 2011

Voorwoord

Dit adviesrapport is bestemd voor de Vereniging Dorpsbelangen Houwerzijl. Wij willen het bestuur bedanken, want het was een genoegen om met u samen te werken.

We hebben veel inwoners in Houwerzijl gesproken. Dat waren meestal openhartige gesprekken over het wel en wee van het eigen leven en het dorpsleven. We bedanken u hartelijk voor het vertrouwen dat u in ons had.

Er dringt zich enige weemoed op nu de onderzoeksperiode in Houwerzijl voorbij is en de laatste aanmoedigende woorden voor een dorpsvisie *Houwerzijl 2025* worden geschreven. Wij hebben ervan genoten om Houwerzijl in de kijker te zetten. U woont in een mooi dorp. Zonder mensen is Houwerzijl niets, u vormt samen leefbaar Houwerzijl! Wij hopen dat u veel ideeën en plannen met elkaar gaat realiseren!

Groningen, januari 2011

Inhoud	pagina
1. Houwerzijl 2025	7
1.1 Kleine(re) dorpen in De Marne	
1.2 Onderzoek en bewonersavonden	
1.3 Advies voor <i>Houwerzijl 2025</i>	
2. Kwaliteit in Houwerzijl	10
2.1 Leefbaarheid <i>Houwerzijl 2010</i>	
2.2 Binding, zelfredzaam, zorgzaam, ondernemend?	
2.3 Ideeën van inwoners van Houwerzijl	
2.4 Analyse van alle resultaten	
3. Adviezen voor <i>Houwerzijl 2025</i>	17
3.1 Rust als pullfactor	
3.2 Liever kleinschalige bedrijvigheid	
3.3 Elkaar ontmoeten	
3.4 Onderlinge dienstverlening	
3.5 Inwoners van Houwerzijl verschillen van elkaar	
3.6 Het opstellen van een dorpsvisie	
3.7 Tot slot	
Bronnen	34

Bijlagen

- Bijlage 1. Vragenlijst *Leefbaarheid Houwerzijl 2010*
 - Bijlage 2. Vragenlijst voor kinderen van 6 – 12 jaar)
 - Bijlage 3. Nieuwsbrief 1 en 2
 - Bijlage 4. Frequentieoverzichten van alle vragen uit de vragenlijst
 - Bijlage 5. Frequentieoverzichten van alle vragen uit de vragenlijst voor kinderen
 - Bijlage 6. Kruistabellen
 - Bijlage 7. Antwoorden op de open vragen
 - Bijlage 8. Resultaten bewonersbijeenkomst 10 december 2010
- De bijlagen zijn apart gebundeld.

1. Houwerzijl 2025

1.1. Kleine(re) dorpen in De Marne

Houwerzijl is een klein dorp in de gemeente De Marne met 258 inwoners in de dorpskern en het buitengebied. De gemeente De Marne verwacht een bevolkingsdaling van 25% in de jaren tot 2040. Voor de 21 dorpen en kernen in De Marne betekent dat een verdere vergrijzing en ontgroening. Uitgerekend voor Houwerzijl zijn dat in 2040 193 inwoners, waarvan 77 inwoners (40%) boven de 65 jaar.

Het beleid van de gemeente De Marne is om voorzieningen te concentreren in centrumdorpen. Dat betekent, dat kleinere dorpen hun voorzieningen steeds verder zullen verliezen. De opgave voor de gemeente De Marne is om de komende jaren haar kleine dorpen te faciliteren om deze veranderingen op de een of andere manier op te vangen. Want: *Hoe houd je een krimpend dorp leefbaar? Welke voorzieningen zijn minimaal nodig om als dorp aantrekkelijk te blijven? Hoe kunnen ouderen zich redden op een dorp zonder voorzieningen? Welke initiatieven kunnen inwoners met elkaar realiseren?* Door middel van onderzoek, communicatie en burgerparticipatie moeten dorpen met de gemeente De Marne tot goede plannen en initiatieven komen.

Daarom is in opdracht van de gemeente De Marne en de Vereniging Dorpsbelangen Houwerzijl in het najaar van 2010 onderzoek gedaan naar de kwaliteit van de leefomgeving. Deze gegevens worden gebruikt door de Vereniging Dorpsbelangen Houwerzijl om een dorpsvisie voor Houwerzijl op te stellen. “Een dorpsvisie is een plan voor het dorp voor de middellange termijn: een rode draad voor het bestuur van dorpsbelangen, dat aangeeft wat er leeft in het dorp, en waarmee de dorpsbelangenorganisatie zich bezig zou moeten houden op het gebied van leefbaarheid” (www.groningerdorpen.nl). Deze dorpsvisie heeft de werktitel ‘Houwerzijl 2025’ meegekregen.

De gemeente De Marne faciliteert zowel het onderzoek, bewonersbijeenkomsten als het opstellen van een dorpsvisie. Het Kenniscentrum Gebiedsontwikkeling *NoorderRuimte* van de Hanzehogeschool Groningen heeft expertise voor deze activiteiten aangedragen: onderzoekers en studenten deden onderzoek, organiseerden bewonersavonden en presenteerden hun onderzoeksresultaten in Houwerzijl.

1.2 Onderzoek en bewonersavonden

Voor het onderzoek naar de kwaliteit van de leefomgeving is in oktober 2010 een survey *Leefbaarheid Houwerzijl 2010* over meerdere aspecten van de leefomgeving gehouden. Aan het onderzoek hebben 133 dorpsbewoners (een respons van 58%) meegedaan. 50% van de kinderen tussen 6 en 12 jaar hebben meegedaan aan een apart onderzoek. De resultaten uit deze onderzoeken zijn beschreven in *Leven in Houwerzijl* (Buiten en Rozema, 2011). Studenten van de Hanzehogeschool hebben in november 2010 aanvullende interviews gehouden met 26 inwoners van Houwerzijl. De thema's van deze onderzoeken waren: zelfredzaamheid, zorgzaamheid, ondernemerschap en binding. Over deze onderzoeken zijn vier afzonderlijke rapporten verschenen (Eppink, 2011; Hiemstra, 2011; Kingma, 2011; Kingma, 2011).

Om de inwoners zoveel mogelijk te betrekken bij de onderzoeken zijn twee bewonersavonden georganiseerd. Op 6 oktober 2010 konden de inwoners van Houwerzijl reageren op de voorgenomen onderzoeken *Leefbaarheid Houwerzijl 2010*. Op deze avond waren ongeveer 25 inwoners aanwezig. Op 10 december 2010 zijn de onderzoeksresultaten gepresenteerd in Houwerzijl. Hierbij waren 40 inwoners van Houwerzijl aanwezig. De onderzoeksresultaten werden met instemming ontvangen, dat heeft niet geleid tot bijstelling of nuanceringen van conclusies. Op deze avond is er bovendien gebrainstormd over wat er in Houwerzijl ontbreekt en wat inwoners samen kunnen organiseren. De gegevens van deze brainstorm worden beschreven in hoofdstuk 2.

1.3. Advies voor *Houwerzijl 2025*

Na het uitvoeren van de onderzoeken en de bewonersavond in december 2010 ontstaat vanzelf de vraag "En hoe gaan we nu verder?". In dit rapport adviseren we het bestuur van de Vereniging Dorpsbelangen Houwerzijl hoe zij vanuit de onderzoeksresultaten de dorpsvisie voor *Houwerzijl 2025* inhoudelijk en procesmatig kan invullen. Om tot het advies te komen, worden alle onderzoeksresultaten op een rij gezet. Dat resulteert in een analyse-inventarisatie van sterktes, zwaktes, kansen en bedreigingen voor Houwerzijl (hoofdstuk 2). Op basis van deze analyse worden adviezen gegeven in hoofdstuk 3. Bij de eerder genoemde onderzoeksrapporten hoort een bijlagenbundel van alle onderzoeksresultaten. Deze bundel kan ook bij dit adviesrapport worden geraadpleegd.

2. Kwaliteit van Houwerzijl

2.1 Leefbaarheid *Houwerzijl 2010*

Op basis van de survey *Leefbaarheid Houwerzijl 2010* zijn de volgende conclusies getrokken:

1. Inwoners van Houwerzijl zijn erg tevreden over het **wonen** in Houwerzijl en hun eigen woning. Mensen zijn voor de rust en de ruimte in Houwerzijl komen wonen. De lage prijs voor de (recent) aangekochte woning was naast rust en ruimte een belangrijke reden om in Houwerzijl neer te strijken. De woning is veelal goed geïsoleerd of wordt binnenkort geïsoleerd. Met een slaapkamer en een badkamer op de begane grond zijn de woningen levensloopbestendig. Met name jongere mensen willen ooit of op korte termijn verhuizen uit Houwerzijl. De belangrijkste reden hierbij is 'de bereikbaarheid van de voorzieningen'. Hierdoor zal Houwerzijl verder ontgroenen.
2. In Houwerzijl voert 25% een eenpersoonshuishouden, dan is het essentieel om zelfredzaam te zijn. Geconcludeerd mag worden, dat de inwoners in grote mate **zelfredzaam** zijn, dat geldt ook voor oudere inwoners. De verstandhouding tussen burens is goed; de bereidheid van inwoners om burenhulp te geven is groot. Voor de primaire voorzieningen (dagelijkse boodschappen en huisarts) gaan de inwoners met name naar Leens, Ulrum of Zoutkamp. De meeste inwoners gebruiken hierbij de auto. Inwoners nemen ook voor elkaar boodschappen mee, waardoor zelfredzaamheid in de woning in stand blijft. Inwoners vinden het niet erg, dat er geen winkelvoorzieningen in Houwerzijl zijn.
3. Inwoners van Houwerzijl geven aan een goed **sociaal netwerk** in en buiten het dorp te hebben. Maar Houwerzijl wordt niet als 'Sociaal dorp' getypeerd door de inwoners. Veel inwoners zijn actief in een kerk of vereniging (buiten Houwerzijl). Saamhorigheid wordt door iedereen belangrijk gevonden. Men vindt evenementen in het dorp belangrijk, maar de deelname eraan is niet groot. Mensen ontmoeten elkaar door de organisatie van evenementen. Een kwart van de inwoners van Houwerzijl wil alleen wonen in Houwerzijl, ze hebben geen behoefte aan sociale contacten.

4. De inwoners van Houwerzijl zijn goed opgeleid, iets meer dan de helft heeft betaald **werk**. Het aandeel gepensioneerde inwoners zal in de komende jaren toenemen, in 2010 was dit 200% van de inwoners. De ondernemingszin in Houwerzijl is opvallend: dat blijkt uit het hoge aantal ingeschrevenen bij de Kamer van Koophandel, de zichtbare bedrijven en het aantal mensen met het voornemen om 'iets voor zichzelf te beginnen'. De Theefabriek wordt als een inspirerend voorbeeld ervaren.
5. Het gevoel van **veiligheid** in Houwerzijl is groot. Inwoners hebben wel wensen voor de verkeersveiligheid: beter onderhoud van de wegen, lagere rijsnelheid en minder zwaar verkeer door de dorpskom. De wandel- en fietspaden worden goed gebruikt, met name ouderen zouden graag een uitbreiding zien van deze paden. De schoolroutes worden als onveilig beschouwd. De speelgelegenheid voor kinderen in de bosjes en op het speelveldje worden niet als veilig ervaren. Inwoners ervaren geen geluidsoverlast.

In het **algemeen** zijn inwoners van Houwerzijl tevreden over hun leefomgeving. De inwoners typeren hun dorp als een 'Lekker op jezelf'-dorp en een 'Mooi wonen'-dorp. Mensen wonen in Houwerzijl om de rust en de ruimte, die ze ook graag willen behouden. Lokale ondernemingen met eventuele uitbreidingsplannen worden snel gezien als bedreiging voor de kleinschaligheid en authenticiteit van Houwerzijl.

2.2 Binding, zelfredzaam, zorgzaam en ondernemend?

Studenten van Hanzehogeschool Groningen hebben diepte-interviews met dorpsbewoners gehouden. Centraal in deze onderzoeken stonden de begrippen: binding, zelfredzaamheid, zorgzaamheid en ondernemerschap. Ten aanzien van deze thema's zijn de volgende conclusies getrokken:

1. De ruimtelijke **binding** is voor inwoners van Houwerzijl het sterkst. De liefde voor de eigen woning en het omringende landschap wordt door het grootste gedeelte van de respondenten gedeeld. Economische binding met Houwerzijl is er nauwelijks. Voor het verdienen van hun inkomen zouden ze net zo goed ergens anders kunnen wonen. De historische binding is onder 'oude' inwoners en nieuwkomers niet beduidend verschillend.

Nieuwkomers verdiepen zich ook in de geschiedenis van het dorp en de omgeving en eigenen zich die toe. De affectieve binding uit zich in de sociale binding met andere inwoners. De geïnterviewden zijn eerder op hun eigen sociale netwerken gericht dan op het sociale netwerk in het dorp. De verstandhouding met de naaste buren, overburen, mensen uit de buurt is goed. Helaas spelen in Houwerzijl een paar kwesties waardoor het buurgevoel onder druk komt te staan. Soms gaat het over de parkeerplek van de auto, een autoradio die luid en hoorbaar is, het afsluiten van een (over)pad, plannen voor een recreatief verblijf op een voormalige boerderij. Over de laatste twee kwesties heeft menig dorpsbewoner een mening gevormd. Het verschil tussen nieuwkomer en 'oude' inwoner speelt soms ook een rol.

2. Inwoners voelen zich in Houwerzijl voldoende zelfredzaam. Buren helpen elkaar met boodschappen, oppas, kleine klusjes in huis. Men heeft volledig geaccepteerd, dat boodschappen van elders moeten worden gehaald. Internet biedt een uitkomst voor het bestellen van dagelijkse levensbenodigdheden en hobbymaterialen. Met name oudere inwoners denken goed na over de aanpassingen in de woning. De meesten hebben inmiddels een slaapplek en een badkamer op de begane grond. Inwoners die nu geen burenhulp verlenen zijn bereid om te helpen, maar dan moet de hulpvraag wel aan hen gesteld worden.
3. In het dorp wonen mensen die in de zorgsector werkzaam zijn. Maar weinigen van hen zien iets in het idee om een zorgcoöperatie op te richten. Onderlinge burenhulp in het dorp is prima, maar echte zorgverlening komt te dichtbij. Inwoners vertrouwen erop, dat de thuiszorg in de komende jaren nog steeds door reguliere thuiszorgorganisaties gegeven wordt. De thuiszorg hoeft niet verleend te worden door bekende mensen.
4. Inwoners van Houwerzijl vinden het prima als er wat meer bedrijvigheid in Houwerzijl komt, mits dat kleinschalig is. Men vindt niet dat de huidige ondernemingen in Houwerzijl een positief effect op de leefbaarheid van Houwerzijl hebben. Inwoners verwachten dat ook niet van nieuwe bedrijvigheid. De huidige ondernemers onderkennen de wens van inwoners voor een ontmoetingsplek. Een dorpshuis zoals die er tien jaar geleden was, achten zij niet haalbaar. Startende ondernemers kunnen meer ondersteuning zoeken bij de gemeente De Marne, Vereniging Groninger Dorpen, CMO Groningen en de Kamer van Koophandel.

2.3 Ideeën van inwoners van Houwerzijl

Op de bewonersavond van 10 december 2010 zijn de onderzoeksresultaten en conclusies van *leefbaarheid Houwerzijl 2010* en de diepte-interviews gepresenteerd. Daarna zijn de aanwezigen met vier vragen groepsgewijs aan de slag gegaan:

1. *Wat heeft het dorp Houwerzijl in de (nabije) toekomst nodig?*
2. *Welke bijdragen kunnen dorpsbewoners leveren?*
3. *Met welke organisaties kunnen we samenwerken?*
4. *Welke bijzondere inbreng heb ik als inwoner?*

De antwoorden zijn op memobriefjes geschreven en vastgepakt op een flap. Het resultaat van deze brainstorm is een veelheid van ideeën. In bijlage 8 staat de lijst met genoemde en getelde ideeën. Inwoners hebben een positieve indruk aan de avond overgehouden: “gezellig met elkaar”, “een leuke uitwisseling van ideeën” en “spontane nieuwe contacten”.

Als de ideeën van de aanwezige bewoners worden samengevat, ziet dat er zo uit:

1. Het dorp heeft een aantal zaken nodig die het dorp goed bereikbaar en prettig bewoonbaar houden. De ideeën gaan over wegen, fietspaden en wandelpaden, (openbaar) vervoer, bankjes en een ontmoetingsplek met activiteiten. Maar ook ideeën over zelfvoorziening door middel van groente- en kruidentuinen, een dorpswinkeltje, burenhulp en gemeenschappelijke inkoop van zonnepanelen werden genoemd. Opvallend was de eensgezindheid over de SRV-wagen, dat deze voorziening moet blijven.
2. Dorpsbewoners vinden eensgezind, dat je tijd en energie in Houwerzijl moet steken om initiatieven met elkaar te ontwikkelen. Daarvoor moeten de inwoners vooral contact met elkaar houden om concrete plannen te realiseren. Opvallend bij de ideeën was dat “het oprichten van een coöperatie of stichting” vaak werd genoemd. Via een forum op de bestaande of een nieuwe website voor Houwerzijl zouden initiatiefnemers elkaar moeten kunnen vinden. Internet is ook het medium voor het aanbieden van onderlinge diensten.
3. Allerlei organisaties in en buiten de gemeente De Marne worden genoemd om mee samen te werken. De gemeente De Marne wordt vaak als samenwerkingspartner genoemd.

4. Inwoners geven aan zelf een bijdrage aan de rust in Houwerzijl te willen geven door zich anders te gedragen in het verkeer. Daarnaast zijn er veel talenten die met huisgemaakte producten, oppasdiensten, projectplannen of verbouwplannen persoonlijk het dorp kunnen verrijken. Veel mensen stellen zich beschikbaar voor het uitdenken van initiatieven.

2.4 Analyse van alle resultaten

Nu alle conclusies zijn beschreven, kan de balans voor Houwerzijl opgemaakt worden. Immers het onderzoek is niet het doel, maar het instrument om adviezen te genereren voor *Houwerzijl 2025*. We hebben in een analyse-inventarisatie de *Sterktes* en *Zwaktes* van Houwerzijl weergegeven (figuur 1).

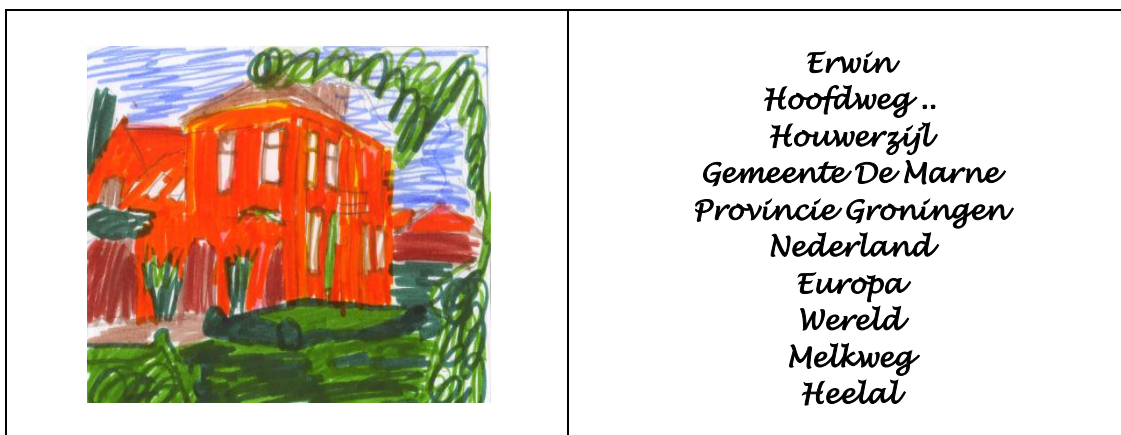
Analyse-inventarisatie	
Sterkte	Zwakte
Dorp met karakter Binding met Houwerzijl Burenhulp Inwoners met initiatieven 'Mooi wonen'-dorp	Geen openbaar gebouw Verkeersdruk van doorgaand verkeer Onveilige schoolroutes Verhouding nieuwkomers en 'oude' inwoners Verdeeldheid over een paar dorpskwesties
Kans	Bedreiging
Life long bewegen, leren, werken Duurzaamheid (energie, voedsel, water) Lokale initiatieven ('act local') Burgerparticipatie Slimme netwerken	Bevolkingsdaling Vergrijzing Ontgroening Concurrentie tussen dorpen Financiën

Figuur 1. Analyse-inventarisatie van sterktes, zwaktes, kansen en bedreigingen voor Houwerzijl

In een sterktezwakte analyse worden ook *Kansen* en *Bedreigingen* benoemd om vervolgens een strategie te kunnen ontwikkelen. Kansen en bedreigingen zijn omgevingsfactoren: bijvoorbeeld maatschappelijke, economische en politieke factoren (macroniveau) en branche, concurrentie en bestuurlijke factoren (mesoniveau). De kansen en bedreigingen uit figuur 1 zijn ontleend aan de

publicaties van het SCP (Cloin et al, 2010; Tiessen-Raaphorst et al, 2010; Bijl et al, 2009) en de Krimprognoses van de provincie Groningen (2010). Het is een greep uit de trends die gaande zijn. De wereld is vol informatie, die we zenden en ontvangen. De wereld is klein: in vier links zijn we via onze sociale netwerken bij president Obama. De wereld is een stad: 50% van de wereldbevolking leeft in stedelijk gebied, men trekt weg van het platteland naar de stad. De wereld krijgt steeds meer bewoners, maar sommige regio's hebben bevolkingsdaling. De economie van de wereld draait door: mensen voeden zich, willen gezond blijven en werken. Te midden van die 'global' hectiek bevinden zich Houwerzijl en de inwoners.

Als Erwin van der Spek (van de winnende kindertekening) zijn plek in de wereld beschrijft, dan maakt hij dat bekende rijtje (naar Perec, 2008).

Onze rijtjes verschillen niet van die van Erwin, wij zijn allemaal wereldburgers. In die zin wordt de toekomst van Houwerzijl ook bepaald door wat in de wereld gebeurt. Het is een (in)spannende kunst om 'global' en 'local' samen te brengen en te verbinden in een dorpsvisie voor *Houwerzijl 2025*. Het is de combinatie van kwaliteiten, sterktes, zwaktes en beïnvloedende factoren waarmee Houwerzijl haar toekomst kan vormgeven. In hoofdstuk 3 geven wij hiertoe aan aanzet, die noemen we dan *Adviezen voor Houwerzijl 2025*.

3. Adviezen voor *Houwerzijl 2025*

3.1 Uitgangspunten

Voor de advisering zijn de volgende uitgangspunten (of: waarden) gekozen:

- © De rust respecteren
- © Kleinschaligheid bedrijven
- © Elkaar ontmoeten
- © Aan onderlinge dienstverlening doen
- © Inwoners van Houwerzijl verschillen van elkaar

Deze uitgangspunten zijn niet toevallig gekozen. Naast het kwantitatieve onderzoek over de leefbaarheid zijn met inwoners van Houwerzijl veel geplande en spontane gesprekken gevoerd. De onderzoekers hebben de indruk het dorp en zijn bewoners te hebben leren kennen. Een dorp kan zich in een onderzoekssituatie mooier voordoen dan hij in werkelijkheid is. De onderzoekers hebben de tijd genomen om de inwoners van Houwerzijl te begrijpen en de inwoners hebben de tijd gekregen om de onderzoekers te informeren over wat zij belangrijk vinden. Met de vijf uitgangspunten zitten we op één lijn met de inwoners. We verbinden deze vijf uitgangspunten met sterktes, zwaktes, kansen en bedreigingen voor Houwerzijl.

In de volgende paragrafen worden adviezen voor elk van deze uitgangspunten gegeven. De adviezen zijn in een actieve werkvorm gesteld: “beschrijf”, “organiseer”, “sticht”, etc.. Ze schrijven niet voor, maar suggereren acties.

A person wearing a blue long-sleeved shirt is standing in front of a background of green trees and a bright blue sky with some white clouds. The person is slightly out of focus, and the overall image has a soft, ethereal quality.

Thuis

Alsof je een plek bereikt.
Om je heen kijkt en weet
dat je thuis bent.

Een weiland, vergeten
langs duinen en bosrand,
iemand buigt tussen jou
en een feest - op zoek
naar de wijn, een gezicht
wordt zijn eerste woorden,
wat geschreven werd voor jou
door een nooit gevoelde hand.

Alsof je dit al kende
voor je het zag. Er geweest was

3.2 Rust als pullfactor

Beschrijf Houwerzijl als een mooie plek om je terug te trekken, als je uit je werk komt of als je het stadse leven (even) beu bent. Beschrijf Houwerzijl ook als een veilige plek om kinderen te laten opgroeien. Voor werkende mensen telt de rust van het weekend, maar dat hoeft niet hetzelfde te zijn als zondagsrust. Beschouw de rust als een kernkwaliteit van Houwerzijl. Het is het synoniem voor gemoedelijkheid en langzaam ('slow') leven. Mensen blijven deze kwaliteit ook de komende jaren zoeken en woningaanbieders kunnen gerust de pullfactor¹ *rust* gebruiken in hun advertentie. Het rustige en mooie wonen in Houwerzijl kan wel eens een remedie tegen de leegstand en bevolkingsdaling zijn. Toets daarom in de dorpsvisie of de *rust* in de plannen voldoende gewaarborgd is.

Bedenk dat sommige mensen rust opvatten als stilte. Omdat stilte in Nederland bijna niet meer hoorbaar is, verlangen veel mensen naar een geluidsarme en prikkelarme omgeving. Benadruk dat waar mensen samen leven en het leven bedrijven, er sprake is van (tijdelijk) geluid. Inwoners moeten verdragen, dat er activiteiten op zondagen zijn en dat inwoners actief gebruik maken van de openbare ruimte. Tegenover het verlies van stilte moeten mensen wel een andere kwaliteit zien staan, bijvoorbeeld dat men elkaar treft en ontmoet in de openbare ruimte (zie 3.4).

De verkeersdruk van zware voertuigen door het dorp is een bedreiging voor rust en veiligheid. Het veiliger maken van de schoolroutes van de kinderen vraagt om concrete plannen. Er is in 2010 een verkeersplan voor Houwerzijl gemaakt. Informeer op korte termijn bij de gemeente wat de stand van zaken is en adviseer de gemeente De Marne om de inwoners van Houwerzijl hierover regelmatig en adequaat te informeren. De regels dat er geen zwaar militair verkeer van of naar het Lauwersmeer door Houwerzijl rijdt, moeten beter worden gehandhaafd. Bespreek dit opnieuw met de gemeente De Marne. Datzelfde geldt ook voor bussen, die geen bestemming in Houwerzijl hebben. Verbind je met aangrenzende dorpen die dezelfde overlast hebben.

¹ Onder een pullfactor wordt een reden verstaan om naar een bepaald gebied toe te gaan. Pullfactoren in algemene zin kunnen bijvoorbeeld goedkope bouwgrond, rust en ruimte en een aantrekkelijk landschap zijn. Hiertegenover staan pushfactoren: redenen om een bepaald gebied te verlaten, bijvoorbeeld een gebrek aan werkgelegenheid, slechte bereikbaarheid of gebrek aan voorzieningen.

In het kader van gezond ouder worden is ‘meer bewegen’ een belangrijk thema. Fietspaden en dorpsommetjes stimuleren op een aangename manier de lichaamsbeweging, met of zonder hond daarbij. Onderzoek de mogelijkheden van uitbreiding van fietspaden (dat was immers de wens van ouderen) en van dorpsommetjes. Veel dorpen hebben inmiddels meer gerealiseerd met subsidies. De gemeente De Marne kan daarbij ondersteunen.

Neem de visie voor de langzame mobiliteit (‘slow traffic’) in en buiten het dorp mee in de dorpsvisie.

3.3 Liever kleinschalige bedrijvigheid

Beschrijf het huidige en toekomstige ondernemerschap in Houwerzijl op basis van de onderzoeksresultaten. Het huidige ondernemerschap is enerzijds kleinschalig, aan huisgebonden of onzichtbaar (via Internet). Anderzijds is het dominant aanwezig met een bedrijfspand of een boerderij, gepaard gaande met verkeer en parkeerdruk. Ga uit van deze bestaande situatie en bedenk dat Houwerzijl door museum De Theefabriek het imago heeft van een ondernemend en creatief dorp. Boerderijen zijn land markers² om de landelijke identiteit aan te duiden. Dat is pure winst. Maar benadruk ook dat (agrarische) ondernemers medeverantwoordelijk zijn voor de leefomgeving van Houwerzijl. De bestaande bedrijvigheid heeft ook betekenis voor het dorp. Bevraag de huidige grootschaliger ondernemers zoals de landbouwers welke betekenis zij willen hebben voor het dorp. Verbind boeren rondom Houwerzijl met thema’s als lage food miles³, duurzame voedselproductie en lokale voedselvoorziening.

Geef het toetsingskader voor nieuw ondernemerschap aan en hoe het past in het dorp. Kleinschaligheid is daarbij een goed uitgangspunt. De infrastructuur van het dorp (wegen en gebouwen) zou grootschalige bedrijvigheid niet aan kunnen. Grote bedrijfspanden, bredere wegen tasten het dorps karakter van Houwerzijl aan. Virtueel ondernemerschap heeft waarschijnlijk de laagste belasting voor de leefomgeving. Geef ook aan dat de bestaande ondernemingen relaties en

² Een land marker is overdrachtelijk gezien een karakteristiek object in het landschap. Letterlijk is een land marker een punt waar vanaf men landmetingen verricht.

³ Food miles zijn de afstanden dat voedsel aflegt tussen plaats van productie en consumptie.

dwarsverbanden kunnen aangaan met nieuwe ondernemers. Trainingen over ondernemerschap kunnen gesubsidieerd worden, bijvoorbeeld vanuit LEADER-gelden⁴.

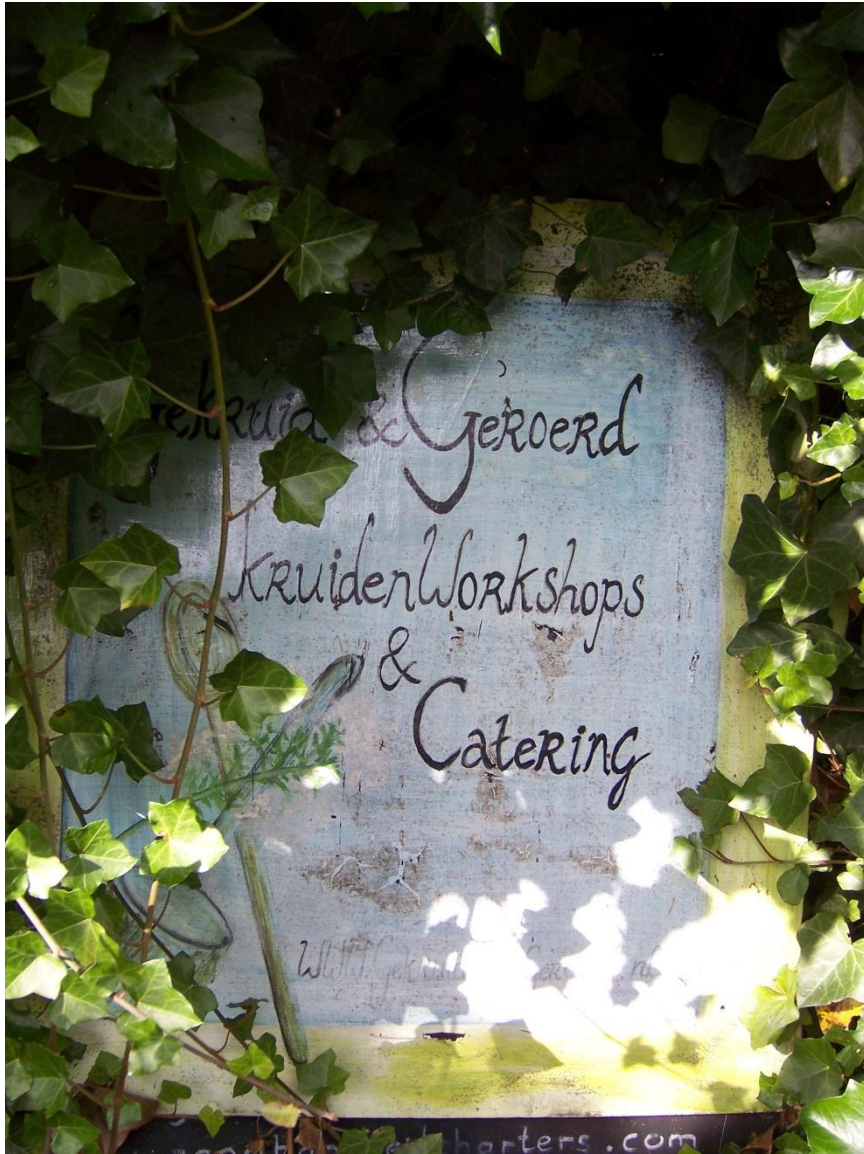
Een onderneming kan ook een voorziening voor het dorp organiseren. In de Handleiding Het Ondernemende Dorp (www.ondernemendedorpen.nl) worden handreikingen, suggesties en tips gegeven voor het opzetten van voorzieningen. Hierbij wordt speciale aandacht gevraagd voor senioren; niet als doelgroep, maar als potentiële ondernemers en adviseurs vanuit hun kracht en ervaring (www.kansenkaartplatteland.nl). Sta dus open voor (plannen voor) bedrijvigheid die ten behoeve van het hele dorp wordt opgezet. Bijvoorbeeld in het kader van duurzaamheid en zelfredzaamheid.

In het kader van duurzame energie ontwikkelen diverse dorpen zich tot een duurzaam dorp. Overweeg of dat een nieuwe identiteit voor Houwerzijl kan zijn. Soms wordt hiervoor een coöperatie opgericht, die gezamenlijk zonnepanelen of isolatiematerialen inkoopt (zie bijvoorbeeld www.duurzaambalinge.nl). Men verwacht dat de energiebehoefte van Nederlanders alleen maar toeneemt. Dus gezamenlijke initiatieven voor energieleverende huizen levert kansen op voor een ondernemer in Houwerzijl. Op www.duurzamedorpen.nl is voor *Duurzaamswoude* uitgerekend hoe een dorp aan haar eigen energievraag kan voldoen. Met 'natuur in de marge', zoals laan- en oeverbeplanting en groen op boerderijkavels kan voldoende biomassa voor zelfvoorziening worden verkregen (Van den Berg, 2011). Dat dit ook werkgelegenheid voor dorpsbewoners oplevert, is een bijdrage tot sociale duurzaamheid. De Hanzehogeschool Groningen is spil in het netwerk van duurzame dorpen in Noord-Nederland⁵. Betrek kinderen bij duurzame initiatieven.

Het aantal (alleenstaande) ouderen in Houwerzijl zal in de komende jaren toenemen. Ouderen moeten proberen om 'gezond ouder te worden'. Benadruk dat de zelfredzaamheid van ouderen in

⁴ LEADER = Liaison Entre Actions de Développement de l' Economie Rurale). De gelden zijn bedoeld voor economische, fysieke en sociale leefbaarheid. De gemeente De Marne is ook een LEADER-gebied. Door vanuit een zogenaamde koepelproject te werken, kunnen lokale projecten sneller van start. Zie ook www.netwerkplatteland.nl.

⁵ Projectleider is mevrouw drs. Tineke van der Schoor, c.van.der.schoor@pl.hanze.nl.

Houwerzijl zo lang mogelijk gestimuleerd moet worden. Ouderen zorgen allereerst voor zichzelf, maar de vergrijzing in Houwerzijl is ook een uitdaging voor nieuw ondernemerschap. Het is nu bekend dat ouderen niet willen verhuizen uit Houwerzijl. Thuis technologie of domotica kan een bijdrage leveren voor het wooncomfort en de veiligheid van ouderen. Domotica staat voor “elektronische communicatie tussen allerlei elektrische toepassingen in de woning en woonomgeving ten behoeve van bewoners en dienstverleners. In een domoticawoning worden zorgtaken, communicatie, ontspanning en andere huiselijke bezigheden door talrijke elektrische apparaten en netwerken gemakkelijker gemaakt” (www.domotica.nl). Een onderneming of coöperatie kan plannen voor domotica voor woningen en op de kleine schaal van het dorp ontwikkelen en uitvoeren. Geef in de dorpsvisie aan welke prioriteit dit heeft.

Denk actief mee over een goede herbestemming van karakteristieke gebouwen met veel inhoud in Houwerzijl. Veel volume hebben de voormalige kerken, de school en de boerderijen. De kerken hebben inmiddels een bestemming als museum, galerie en woonhuis gekregen. Denk actief mee als een boerderij vrijkomt. Sommige ouderen willen graag collectief wonen als alternatief voor een particuliere woning. Een ondernemer kan deze woonvoorziening voor ouderen willen realiseren op een boerderij met erfgronden. Deze herbestemming voor een vrijkomende boerderij is een win-win voor de boer, ouderen, een ondernemer en het landelijk gebied. Dit wonen op het erf of ‘knooperven’ (www.knooperven.nl) is ook interessant voor het samen wonen van meer generaties. De gemeente De Marne moet ten aanzien van bestemmingsplannen welwillend meewerken.

Benadruk dat Houwerzijl met kleinschalige recreatie een uitnodigend dorp voor passanten en toeristen is. Een bed & breakfast, een dorpslogies, een paar vakantieappartementen zorgen ervoor, dat toeristen zich welkom voelen en dat de dorpsinwoners een bijverdienste hebben. In de plannen voor verblijfsrecreatie in de boerderij bij de haven, is sprake van een grote recreatiezaal. Deze zaal kan ook voor familiereünies van dorpsinwoners worden gebruikt of voor dagopvang van niet-zelfredzame ouderen. Door deze particuliere plannen kan Houwerzijl worden verrijkt.

3.4 Elkaar ontmoeten

De activiteiten in het dorp zijn het sociale cement tussen de inwoners. Neem in de dorpsvisie op dat dorpsactiviteiten moeten blijven en dat een groep mensen zich verantwoordelijk voelt voor de organisatie en uitvoering. Zorg ook dat die groep er komt. Activiteiten die moeten blijven zijn allereerst de jaarlijkse evenementen voor kinderen: Sint Maarten en Sinterklaas. Het nadeel van de Sintvieringen is dat deze in koude, meestal stormachtige maanden plaatsvindt. Geef daarom opdracht aan de activiteitengroep om voor kinderen in de lente- en zomermaanden een jaarlijkse activiteit te bedenken. Voor kinderen mag de reuring in het dorp best wat groter worden.

Inwoners geven aan, dat zij een plek missen waar ze elkaar spontaan en informeel kunnen ontmoeten. Het Dorpshuis bestaat niet meer, maar de behoefte aan contact wel. Inwoners geven aan dat ze bereid zijn op een vrijdag (wekelijks of maandelijks) een aantal mensen thuis te ontvangen. Een kopje koffie drinken, even bijkletsen, wat inspirerende ideeën brengen en halen. Via een mededeling of prikbord (op een website) wordt dit samenkomen dan bekendgemaakt. Benader een paar mensen in het dorp die vanuit de Tupperware-formule de eerste bijeenkomst willen organiseren. Onderzoek of er behoefte is aan doelgroepbijeenkomsten, zoals het zondagse *Mannenontbijt* in Ezinge.

Het nieuwe dorp wordt wel als een netwerkdorp voorgesteld. Ook Houwerzijl kan een netwerkdorp zijn. Allereerst hebben inwoners van Houwerzijl een groot sociaal kapitaal met netwerken in en buiten het dorp. Door netwerken ontmoet je mensen, werk je met mensen samen, weet je meer dan tevoren, krijg je hulp, komt er iets van de grond. Onderken de kracht van de netwerken en benut deze voor activiteiten en plannen. Er is geen netwerk zonder digitale ondersteuning. Formuleer daarom het doel dat alle ouderen (inwoners) in Houwerzijl met de computer overweg kunnen en elkaar virtueel kunnen treffen. Betrek hierin jonge mensen, die vaardiger zijn en helpdesk willen zijn.

Wees duidelijk over wat burens voor elkaar kunnen betekenen. Buren kunnen het verschil uitmaken of je jezelf kunt redden of niet. Buren kunnen ook 'de hel' voor elkaar zijn. Hoexum (2011) zegt dat burens een *condition humaine* zijn: "Ze zijn er en je hebt ze niet gekozen. Je moet met ze leren leven." Ook zegt Hoexum, dat je niet zonder nabuurschap kan: "De leerschool is dat je je burens moet

leren verdragen.” Ruzies tussen buren zijn de doodsteek voor burenhulp en gemeenschapsgevoel. In Houwerzijl moeten enkele inwoners over hun eigen schaduw heenstappen en vrede sluiten met hun buren. Ruzies en bezwaarprocedures zijn splijtzwammen, die door gebrek aan onderlinge communicatie voortwoekeren. Als de gemeente De Marne hierin een andere rol - dan tot nu toe - moet vervullen, geef dat op korte termijn bij de wethouder of burgemeester aan. Kies voor transparante en respectvolle communicatie.

Communiceer in de dorpsvisie dat een dorp een gemeenschapszin kan vormen als iedereen het zijne krijgt, namelijk een aangename verdraagzaamheid. Het principe van de compassie (www.charterforcompassion.org) is ook voor een buurt of een dorp belangrijk: “Behandel anderen zoals u graag ziet dat anderen u behandelen”. Het klinkt Bijbels en soft, maar als we het principe praktiseren, wordt de wereld er mooier door.

Geef de rol aan die het bestuur van de Vereniging Dorpsbelangen Houwerzijl voor zich ziet weggelegd. Inspirerend, faciliterend, organiserend, activerend, initiërend: beschrijf wat het dorp van u mag verwachten. En maak dat ook waar! U bent niet het enige bestuur van Dorpsbelangen, dat een onderzoek naar de leefomgeving doet en visie ontwikkelt voor de toekomst. Gaat u eens met elkaar op reis in Nederland of naar Engeland, Duitsland of Denemarken. Laat u inspireren door mooie dorpen elders.

3.5 Onderlinge dienstverlening

Onderlinge dienstverlening of dienstenruil kan betekenisvol zijn voor Houwerzijl. Diensten kunnen digitaal worden aangeboden en bijvoorbeeld door een wederdienst vereffend worden. De levendigheid van deze dienstenruil kan Houwerzijl net iets meer geven dan de mobiele thuiservice van TNT, Albert Heijn en de Wehkamp. Allereerst, omdat de service miles⁶ veel lager worden, je handelt immers lokaal (‘act local’). Het scheelt kilometers als mede-inwoners jou of jouw boodschappen uit Leens meenemen en als een Houwerzielster je lekkende kraan repareert. Hiermee draag je bij aan een duurzaam Houwerzijl. Ten tweede, verklein je de afstand tussen mensen, die het

⁶ Service miles zijn de afstanden die de dienstverlener naar de klant aflegt.

leef hebben een vraag en een aanbod te formuleren. Onderlinge dienstverlening maakt een dorp *sociaal duurzaam*. Overweeg of dit een doel is voor Houwerzijl.

Houwerzijl kan op veel terreinen onderling duurzaam diensten verlenen. Energie, woningonderhoud en zelfvoorziening hebben we bij 3.3 al genoemd. Ook op het terrein van voeding en gezondheid kan Houwerzijl zich profileren. Voedsel dat lokaal geproduceerd is, is een ruilmiddel voor een yogales. Slimme netwerken leiden ertoe dat er steeds nieuwe verbindingen worden gelegd: zo kan bijvoorbeeld de SRV-man spullen meenemen uit Leens of wegbrengen naar Leens.

Start daarom een talentenscan voor wat iedereen in de aanbieding heeft. Betrek ook kinderen in deze scan. Als dit op de digitale marktplaats (of: forum) is gezet, ontstaat vanzelf de behoefte en de vraag. De ruilverhouding moet overgelaten worden aan de bieder en de vrager. Er is wel gesuggereerd om met LETS of met een ander 'local exchange trading system' (een 'Zieltje'?) te werken. Betaling in euro's of met een wederdienst is wel zo gemakkelijk. Gelukkig is door het succes van www.markplaats.nl de handelsgeest in Nederlanders gevaren en zijn we eraan gewend geraakt redelijke prijzen te bedingen. Onderlinge dienstverlening moet geen scheve gezichten en achterklap opleveren.

Door onderlinge dienstenruil geeft Houwerzijl aan dat ze een leefbaar woondorp wil zijn. Thissen (2009) geeft aan, dat initiatieven van inwoners de leefbaarheid op een woondorp bepalen. Hij noemt dat de 'spiraal omhoog', bewonersinitiatieven die bottom up komen. Het gaat niet om de hoeveelheid en de aard van de voorzieningen, maar om de mate van betrokkenheid en inzet, wat de leefbaarheid bepaalt. De voorzieningen die dan ontstaan, vervullen de behoefte van dat moment: vervoer, bijles, klein woningonderhoud, een knip- of snoeibeurt, etc.. Benadruk dat onderlinge dienstverlening een identity marker⁷ voor Houwerzijl is. Zo'n dorp heeft aantrekkingskracht voor gelijkgestemde mensen. Je leeft samen in een 'Mooi wonen'-dorp.

⁷ Door identity markers wordt de identiteit zichtbaar: de ruimte, de gebouwen, de activiteiten, taal, die karakteristiek zijn voor een dorp en waarmee het dorp zich onderscheidt van andere dorpen.

3.5 Inwoners van Houwerzijl verschillen van elkaar

Beschrijf dat in Houwerzijl mensen van allerlei soorten en maten wonen. Er wonen senioren, kinderen, harde werkers, gepensioneerden, studenten, boeren, kunstenaars, Noorderlingen, ex-Randstedelingen, weduwen, passanten, autochtonen, gereformeerden, elitaire en gewone mensen. Iedere inwoner heeft zo zijn of haar eigen verhaal over Houwerzijl en waarom ze er zijn komen wonen. Al die verschillende inwoners samen maken Houwerzijl tot een bijzonder dorp. Op de website (www.houwerzijl-online.nl) raak je niet uitgekeken op de dorpsportretten. Daarvan mogen er nog veel meer komen. Je raakt er ook van doordrongen hoezeer Houwerzijl onderdeel van de wereld is geworden: de inwoners maken er een global village van!

Als mensen zo verschillend van elkaar zijn, betekent dat er altijd inwoners zullen zijn die niets met duurzaamheid, onderlinge dienstenruil of dorps evenementen hebben. Maar in Houwerzijl wonen mensen dicht bij elkaar, in sommige straten kan je bijna niet om elkaar heen. Met alle verscheidenheid is Houwerzijl een sociale gemeenschap, gelukkig wordt de saamhorigheid ook hoog gewaardeerd. Streef er daarom naar mensen uit te dagen een eigen bijdrage te geven aan de dorpsgemeenschap. Frequentie en kwantiteit is onbelangrijk voor een collectieve beleving van gemeenschapszin. Vergelijk het met de grote vrijwilligersdag in Nederland (www.NLdoet.nl). Als je meedoet, geeft het je een goed gevoel. Natuurlijk kun je 'Lekker op jezelf'-inwoners ook zien als bewakers van de rust, die hun eigen gang moeten gaan. Uiteindelijk maken mensen samen het verschil!

Zoek een typering voor het dorp waarop je trots kan zijn en waaraan positieve gevoelens zijn verbonden. Houwerzijl als 'Lekker op jezelf'-dorp kan ironisch zijn bedoeld. Sluit daarom liever aan bij de benaming: 'Mooi wonen'-dorp. Wees voorzichtig om Houwerzijl ook een 'Creatief dorp' te noemen. Sommige inwoners herkennen dit niet of verzetten zich ertegen, omdat het een hoog cultureel gehalte (lijkt te hebben) heeft. Door het 'Mooi wonen'-dorp voelen inwoners dat ze terecht in Houwerzijl wonen en dat het lang zal duren, voordat ze het dorp verlaten. De term verbindt mensen met elkaar. Sluit aan bij *"Samen Mooi Wonen in Houwerzijl"*.

3.6 Het opstellen van een dorpsvisie

Aan de hand van bovenstaande adviezen kan de Vereniging Dorpsbelangen haar afwegingen maken en aan de dorpsvisie voor *Houwerzijl 2025* gaan werken.

Globaal bestaat de dorpsvisie voor *Houwerzijl 2025* uit:

1. een beschrijving van Houwerzijl (identiteit) met onderzoeksconclusies, verhalen en beelden;
2. wat Houwerzijl in de komende jaren wil ontwikkelen (doelen);
3. hoe dat concreet wordt ingevuld (plannen, mensen, tijd);
4. onder welke voorwaarden dat gerealiseerd kan worden (geld, ondersteuning).

Door het onderzoek van Hanzehogeschool Groningen (onderzoekers en studenten) liggen de conclusies als antwoord op onderdeel 1 voor het grijpen. Het bestuur van de Vereniging Dorpsbelangen Houwerzijl moet nu zelf het initiatief nemen of een werkgroep instellen om een concept dorpsvisie op te stellen. Formuleer doelen, houd contact met initiatiefnemers die 'doelen kunnen realiseren'. Leg dit vast in een concept dorpsvisie en leg dit voor aan de medebewoners. Zij kunnen dan reageren op de beschrijving van Houwerzijl, op de voorgestelde doelen en de plannen. Hiervoor moet opnieuw een bewonersavond worden georganiseerd. De reacties van de inwoners kunnen vervolgens worden verwerkt tot de definitieve versie van de dorpsvisie. Dorpsvisies worden niet voor de eeuwigheid geschreven. Een dorp in beweging stelt zijn dorpsvisie steeds bij.

Tijdens het onderzoek in Houwerzijl heeft de gemeente De Marne zich als opdrachtgever wat op de achtergrond gehouden. In het kader van de voorwaarden waaronder dorpsplannen gerealiseerd kunnen worden, moet de gemeente De Marne betrokken worden bij het opstellen van de dorpsvisie. Houwerzijl heeft het tij mee, omdat de gemeente de burgerparticipatie hoog in het vaandel draagt. Vraag de gemeente De Marne op welke wijze Houwerzijl daadwerkelijk gaat ondersteunen bij het opstellen van de dorpsvisie. Besteed het schrijven van een dorpsvisie niet uit. Een dorpsvisie komt uit het dorp!

De Vereniging Groninger Dorpen (www.groningerdorpen.nl) heeft op haar site de procedure beschreven hoe je tot een dorpsvisie komt. Ook staat op de site een voorbeeld van de dorpsvisie

voor Middelstum, Toornwerd en Huizinge. Ook kan de VGD ondersteuning geven bij het opstellen van een dorpsvisie. Ook in andere dorpen van De Marne doet de VGD dat.

Plannen in de dorpsvisie moeten concreet en haalbaar zijn. Voor initiatieven in en door een dorp gelden drie belangrijke adviezen:

1. Het uitwerken van een dorpsvisie en dorpsplannen is een 'open proces'. Sta te allen tijde open voor veranderingen of nieuwe inzichten. Zoals de Boeddhisten onderwijzen: de weg is het doel. De typering van Houwerzijl als "*Samen Mooi Wonen*" is een mooie stip aan de horizon.
2. Plan één plan of project tegelijkertijd. Wees resultaat- en doelgericht om een plan tot succes te brengen. Sommigen projecten zijn binnen een jaar te realiseren, anderen duren soms wel zeven jaar. Kies haalbare en realiseerbare projecten voor het dorp. Quick wins stimuleren het enthousiasme. Vier je successen!
3. Zorg voor draagvlak en communicatie. Hoe meer mensen het project dragen, des te meer garantie op succes. Scout ook hier de verschillende talenten en expertise. Aan projecten zitten allerlei organisatorische, faciliterende, financiële en constructieve kanten. Hoe meer mensen aangesproken worden op hun talenten, hoe meer kans van slagen. Maar aanvaard ook dat mensen zullen afhaken en dat anderen hun plaats zullen innemen.

3.7. Tot slot

De vijf uitgangspunten waarborgen het karakter en de identiteit van Houwerzijl. Als Houwerzijl een 'Mooi wonen'-dorp wil blijven, dan zijn rust, kleinschaligheid, ontmoetingen, onderlinge dienstverlening en erkenning van verschillen cruciaal. Daarom fungeren zij samen als toetsingskader voor de dorpsvisie en de plannen die gemaakt worden.

In dit hoofdstuk zijn adviezen, suggesties en tips gegeven, die een bijdrage kunnen leveren aan de sociale, economische en fysieke leefbaarheid van het dorp. Met de dorpsvisie *Houwerzijl 2025* gaat het dorp een mooie toekomst tegemoet!

Bronnen

Engbersen R. ,M. Uytterlinde, S. van Arum en S. van der Kooy (redactie) (2006). *Dorpsbewoners maken het dorp. Toolkit bewonersparticipatie platteland*. NIZW/LCO/Partoer/Prisma Brabant/Scoop.

Bijzitter, M. (2010). *Voorzien van voorzieningen. ... een onderzoek naar 'nieuwe' voorzieningen en hun initiatiefnemers op het Noord-Nederlandse platteland*. Masterthesis, Culturele Geografie, Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen.

Buiter, O. en J. Rozema (2011). *Leven in Houwerzijl. Onderzoek naar de ervaren kwaliteit van de leefomgeving*. Kenniscentrum Gebiedsontwikkeling *NoorderRuimte*, Hanzehogeschool Groningen. Zie ook www.dorpsonderzoek.nl.

Berg, van den J.A. (2011). *Natuur in de marge, biomassa voor energievoorziening*. Congresbijdrage Kenniscentrum Gebiedsontwikkeling *NoorderRuimte* en BugelHajema Adviseurs. Netwerk Groene Bureaus, Utrecht.

Bijl, R. et al (2009) *De Sociale Staat van Nederland 2009*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

Cloïn, M., M. Schols, A. van den Broek (2010). *Tijd op orde. Een analyse van de tijdsorde vanuit het perspectief van de burger*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

Eikeren, van P., R. Galjaard, M. Harkink, E. Last, P. Louter (2010). *Groeidocument Krimp. Demografische ontwikkelingen in Groningen en de gevolgen*. Bureau PAU / Bureau Louter / Provincie Groningen.

Eppink, R. (2011). *Houwerzijl. Een zorgzaam dorp*. Atelier Mens en Omgeving, Hanzehogeschool Groningen.

Hiemstra, R. K. (2011). *Houwerzijl, een dorp met kleur*. Atelier Mens en Omgeving, Hanzehogeschool Groningen.

Hoexum, P. (2011). *Echt leven leer je met je burens*. Trouw, 8 januari 2011.

Kingma, C. (2011). *Houwerzijl, een ondernemend dorp*. Atelier Mens en Omgeving, Hanzehogeschool Groningen.

Kingma, T. (2011). *Houwerzijl, een zelfredzaam dorp*. Atelier Mens en Omgeving, Hanzehogeschool Groningen.

Leve(n)de Dorpen hebben plannen op de planken. Uit: www.groningerdorpen.nl. Geraadpleegd op 28 mei 2010.

Perec, G. (2008). *Ruimten rondom*. Amsterdam, De Arbeiderspers.

Renkema, A., Scholtens J. en Zijlstra, Y. (1997) *Houwerzijl, een dorp in De Marne*. Bedum, Profiel Uitgeverij.

Rozema, J. (2010). *Het kan in Westernieland*. Kenniscentrum Gebiedsontwikkeling NoorderRuimte, Hanzehogeschool Groningen.

Thissen, J.F.J.M. (2009). *Krimp en sociale cohesie in dorpen: betekenis voor leefbaarheid en vitaliteit?* Presentatie op conferentie Krimp. Warffum, 30 oktober 2009. Zie ook <http://www.bedreigdbestaan.nl/activiteiten/het-symposium/> , geraadpleegd op 14 juni 2010.

Tiessen-Raaphorst, A., D. Verbeek, J. de Haan, K. Breedveld (2010). *Sport een leven lang. Rapportage sport 2010*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

